Goffe Jensma & Yme Kuiper (red.)

De god van Nederland is de beste

Elf opstellen over religie
in de moderne Nederlandse literatuur

Kok Agora, Kampen

Harry Mulisch en zijn 'De Ontdekking van de Hemel'

Herman te Velde

Ik benijd wel eens de recensent
die een boek weet te bespreken
zonder het gelezen te hebben of een schrijver
die na al die eeuwen van zoeken
de hemel ontdekt.

Gerard Reve

Het lijkt welhaast onbegonnen werk om na alle artikelen en zelfs boeken die sinds 1992 over de *De Ontdekking van de Hemel* van Harry Mulisch geschreven zijn nog iets nieuws of iets zinnigs daaraan te willen toevoegen zonder in herhaling te vervallen. Wie het boek tot dusver alleen maar van buiten bekeken heeft kon al weten, dat er op de achterflap staat dat het tegelijk een psychologische roman, een filosofische roman, een tijdsroman, een ontwikkelingsroman, een avonturenroman en een alles overkoepelend mysteriespel zou zijn.

Wie het dikke boek van niet minder dan 905 bladzijden van begin tot eind gelezen heeft is er dus wel zolang mee bezig geweest en heeft er wel zoveel van overgehouden, dat hij hier niet meer gediend is met een korte of lange samenvatting. Dat is al her en der gedaan in de ruim zestig artikelen, die in de eerste paar jaren na verschijning van het boek zijn gepubliceerd. Een zeer uitgebreide, beredeneerde samenvatting is te vinden in het boek van de Mulisch-kenner: Frans C. de Rover, *Harry Mulisch Ontdekt.*

Het verhaal wordt trefzeker verteld. De hilarische toon van het vroegere werk van Mulisch (vgl. de dissertatie van Frans de Rover, *De Weg van het Lachen.* Over het Oeuvre van Harry Mulisch) vindt men ook hier. Ook in deze roman steekt nogal wat vertoon van gnostisch-kaballistische en occultistische kennis voor fijnproevers, maar men kan er bijna even gemakkelijk overheen

lezen als bijvoorbeeld in de vroegere roman van Mulisch: *De Aanslag*. Het onderwerp van het boek lijkt alleen maar in eerste instantie nogal bizar te zijn. Een hoge functionaris in de hemel, een engel, zorgt ervoor dat op aarde iemand, die niet van deze wereld is, geboren wordt en dat deze figuur, die de naam Quinten krijgt, de opdracht uitvoert het testimonium, dat wil zeggen de tien geboden, terug te brengen naar de hemel. De hemel dreigt immers te worden ontdekt, vernietigd en onttoverd door wetenschap en techniek sinds Francis Bacon tot in onze tijd.

Kunst als religie

Met het woord hemel, dat in de titel van de roman voorkomt, bedoelt Mulisch niet iets 'irrationeel-godsdienstigs' zoals men na kan lezen in de Huizinga-lezing, die hij in 1984 in Leiden heeft gehouden. De mensheid in de aardse chaos ontdekte reeds in oude tijden regelmaat en orde aan de hemel: 'Uit dat inzicht ontstond – aanvankelijk natuurlijk als een facet van de godsdienst – vierduizend jaar geleden in Egypte de astronomie als eerste wetenschap.' Tegenover aardse chaos stelt Mulisch de hemelse orde. Het gaat in dit boek dus om de ontdekking van die hogere orde, die de alchimisten zochten. Reeds in *Het seksuele bolwerk* schreef Mulisch: 'Het geloof dat er een hogere bestiering is en dus zoiets als een bewustzijn achter de gebeurtenissen, heb ik niet zozeer verloren als wel van de hand gewezen in de loop der jaren.' (18) En de sterrenkundige Max Delius, de vader en opvoeder van Quinten, vraagt zich nog tijdens zijn pelgrimage in Auschwitz af: 'Bestond ergens op aarde een plek, waar in dezelfde mate het goede was verricht als hier het kwade. Als de hel dit filiaal op aarde had, waar was dan dat van de hemel? Zo'n plek bestond niet, want alleen de hel bestond en niet de hemel.' (146) En op de een na laatste bladzijde van het boek profeteert de engel: 'De hel zal losbreken op aarde. De mensen lukt het niet of nauwelijks de hemel te ontdekken.' Onno Quist, die op de hoogte is gekomen, krijgt net als Max Delius, die tot inzicht in die hogere verborgen orde was geraakt een steen naar zijn hersens. Het is al vaker gezegd: Mulisch gaat niet zachtzinnig om met zijn romanpersonages.

Het is uitermate boeiend na te lezen hoe een en ander uitgewerkt is en vorm gekregen heeft in het boek en hoe zich daarin religie en kunst tot elkaar verhouden. Frans de Rover heeft in zijn bovengenoemde dissertatie over het oeuvre van Mulisch tot 1987 erop gewezen dat men Mulisch literatuurwetenschappelijk dient te plaatsen in de lijn van de Franse symbolisten. Met verwijzing naar Söteman en Abrams merkte hij op, dat het wezenskenmerk van het symbolisme is dat het kunst als religie beschouwt.

Thoth

De schrijver van dit stukje is echter geen literatuurwetenschapper, maar egyptoloog van professie, en wil zich hier beperken tot een bespreking van de Oud-Egyptische gegevens en toespelingen, die her en der, op meer dan vijftig plaatsen, in het boek voorkomen. Al die obelisken, pyramiden, hiërogliefen, ideogrammen, Cleopatra's en farao's en wat dies meer zij, zijn geen barokke versierselen, maar evoceren de God van Harry Mulisch. Reeds in zijn *Grondslagen van de Mythologie van het Schrijverschap* kan men lezen: 'Maar wanneer ik als schrijver een *god* zoek – en hoe zou ik mijn tijd beter kunnen besteden? – dan vind ik steeds weer de Egyptische griffier van het dodengericht: Thoth. Iedereen weet dat deze 'zelfgeschapene' de uitvinder is van het schrift, dat hij volgens de oude bronnen het *Dodenboek* heeft geschreven en ook verder de eigenlijke auteur is van alle boeken.' En hij voegt er nog aan toe als commentaar: 'Is Thoth vergezocht? Hoezo 'vergezocht'? Hij is alleen vergezocht voor wie denkt dat hij in Egypte is, maar hij is niet in Egypte, hij is in het Egypte in mij ... Thoth. Zijn beeltenis, op de onderkant van een scarabee die aan de doden in het graf werd meegegeven, draag ik sinds dertig jaar om mijn hals; wanneer de ketting eens breekt en ik moet een paar dagen zonder hem door het leven, dan voel ik mij naakt en bedreigd.' Thoth dus – wiens priesters ook Mozes, Pythagoras en Plato zouden hebben ingewijd in de mysteriën. Hij is niet alleen geïdentificeerd met Hermes – wat tot de Graeco-Egyptische Hermes Trismegistos leidde – maar ook met de neoplatoonse *logos*, waardoor hij toch weer in verbinding treedt met de joods-christelijke godheid. Maar daarmee wordt de gevarenzone betreden.

Mulisch moet inderdaad niet veel hebben van die joods-christelijke godheid. In de *Ontdekking van de Hemel* komt het steile calvinisme van de Quist-Donnerfamilie er per slot van rekening nog niet al te slecht af. De Drentse domineesdochter met wie Max Delius een verhouding begint roept alleen maar telkens als zij klaar komt 'O God!' (544, 637). Zij leek op een sculptuur van Arno Breker, de lievelingsbeeldhouwer van Hitler! Maar de weerzin en distantie van Mulisch wordt het meest voelbaar als hij beschrijft, hoe Max Delius, wiens moeder vergast is in Auschwitz, na jaren zijn katholieke pleegmoeder in het rusthuis Sancta Maria in Bloemendaal bezoekt: '... bij het openen van de voordeur stond hij onmiddellijk oog in oog met het gemutileerde lijk van de godsdienststichter ...' (379) Hier heeft zijn romanfiguur de gevarenzone betreden.

De God van Mulisch is de Egyptische god Thoth wiens cultus ouder en oorspronkelijker is dan Jodendom, Christendom en Islam. Mulisch plaatst zichzelf graag in de hermetische traditie van alchimie en gnostiek. Maar hij geeft wel degelijk aan, dat dat allemaal ten onder is gegaan in de zestiende en de zeventiende eeuw toen de moderne wetenschap ontstond. 'Alle harmonie werd verstoord en de menselijke ziel op z'n Egyptisch werd uitgewist.' (617) Maar als inderdaad toen de menselijke ziel op zijn Egyptisch werd uitgewist zoals Mulisch de kunsthistoricus Themaat laat zeggen, wat is dan nog overgebleven van een Egyptische god als Thoth? Meestal neemt men aan, dat de Egyptisch religieuze traditie veel eerder dan in de tijd van de Renaissance en Verlichting ten onder is gegaan. Hoe serieus is dan de uitspraak van Mulisch dat zijn God Thoth is? De godsdienstwetenschap heeft tot dusver nauwelijks aanvaardbare criteria ontwikkeld waaraan de echtheid van het geloof van Mulisch in zijn god zou zijn af te meten. Het is wel wat curieus zo tegen het einde van het tweede millennium na het begin van onze jaartelling iemand aan te treffen, die zegt dat de Oud-Egyptische god Thoth zijn God is en Mulisch is natuurlijk een notoire grappenmaker, maar het gaat niet aan de God van Mulisch te diskwalificeren als een goede grap. Er zijn toch groepen en stromingen genoeg van allerlei soort die zich beroepen op

Thoth en Hermes, en dat sinds de laat-Antieke Tijd, Middeleeuwen en Renaissance.

Echt geloven?

Het is bekend, dat Mulisch zich sinds zijn jonge jaren in de geheimen van het hiërogliefenschrift en in de rozenkruizerij verdiept heeft. Mulisch is echter geen verblinde egyptomaan; de optie van de 'pyramidioten' speelt wel door zijn hoofd, maar laat hij in zijn roman geen werkelijkheid worden. Wanneer Onno Quist en de jonge Quinten na veel wederwaardigheden in Rome per vliegtuig naar Tel Aviv gaan, met in de handbagage de teruggevonden tafelen der wet, dan denkt hij er wel over de bus te nemen naar Horeb (in de Sinaï-woestijn) en meteen door te rijden naar Egypte om zich daar in de piramide van Cheops te laten insluiten: 'volgens de pyramidioten heersten daar beslist bovennatuurlijke krachten, die hem als Henoch van de aarde zouden wegnemen'. Maar Mulisch laat dat toch niet gebeuren in zijn roman.

Op de vraag naar de echtheid van het geloof laat Mulisch zijn held Onno Quist het volgende antwoorden: 'Ook een gewezen cryptograaf moet toch een god hebben? Wat betekent trouwens 'echt geloven'? Ken je dat verhaal van Niels Bohr, de grote natuurkundige? Dat heeft Max me eens verteld. Een ander groot natuurkundige, Wolfgang Pauli of zo iemand, kwam eens op bezoek in het buitenhuis van Bohr en zag dat hij een hoefijzer boven zijn voordeur had gespijkerd. 'Professor!' zei hij: 'U? Een hoefijzer? Gelooft u daaraan'. Waarop Bohr zei: 'Natuurlijk niet. Maar weet u Pauli, ze zeggen dat het ook helpt als je er *niet* aan gelooft!"

Op grond van het bovenstaande zou men kunnen concluderen dat Mulisch natuurlijk niet gelooft in zijn God Thoth maar dat men zijn uitspraak dat hij zich naakt en bedreigd zou voelen als hij de scarabee met de beeltenis van Thoth niet zou dragen volstrekt serieus dient te nemen en ook dat zijn God Thoth is. Anders dan de bovenvermelde Drentse domineesdochter met haar mooie Friese naam, Tjallingtsje Popma, voor wie God slechts een kreet, een tussenwerpsel is, dat in plaats van 'O God' ook 'gottegot' had kunnen zijn, is de God van Harry Mulisch zijn persoonlijke God

Thoth, die hem inspireert.

Het woord inspiratie is wellicht een te christelijke term om het verband tussen Mulisch en zijn God weer te geven. In monotheïstische godsdiensten als het christendom is men huiverig de identiteit van God en mens te stellen. Deze wordt in het christendom nogal exclusief voorbehouden aan de God-mens Jezus Christus. De God van Mulisch is Mulisch zelf, dat wil zeggen de schrijver Mulisch is de schrijvergod Thoth.

In het boek begint het verhaal na de proloog van de engelen waar Cleopatra en Cheops al niet voor niets genoemd worden met de woorden: 'Precies om middernacht zorgde ik voor kortsluiting.' (18) Deze ik-figuur is de goddelijke schrijver Thoth-Mulisch die het drama, dat zich in het boek voltrekt, bestiert. De literatuur-wetenschappelijke aspecten van dit optreden van de schrijver in zijn roman als een min of meer almachtige schepper laten we hier rusten. Het gaat ons hier om het godsdienstwetenschappelijke aspect, namelijk dat Mulisch een scheppende god is als hij aan het schrijven is. Mulisch schrijft niet om gelezen te worden, maar om het opgeschreven te hebben. Hij is een God en scheppen is zijn métier. Nu voltrekt de loop der gebeurtenissen zich in zekere zin vanzelf. Engelen houden de zaak wel scherp in het oog en doen ook hun best, maar het echt-creatieve ligt in het schriftelijk vastleggen. Een groot deel van het scheppende werk is de rapportage. Thoth is immers zoals Mulisch weet ook griffier, bijvoorbeeld bij het dodengericht.

Slechts een enkele keer wordt aangeduid dat de godmenselijke eenheid Thoth-Mulisch eigenlijk een tweeëenheid is: Max Delius was met Onno en Ada verzeild geraakt op een revolutionair congres op Cuba.

Op een feestavond met veel drank, die eindigt met een bezoek aan een santeria wordt een uitgemergelde zwarte man bezeten van een Afrikaanse geest: 'Max werd in een hoek gedrukt en met ogen die te zwaar van de rum waren om goed bestuurd te kunnen worden, ontmoette hij naast zich plotseling de blik van de nederlandse schrijver, die in Amsterdam in het forum had gezeten [te weten Mulisch]. 'Zo ziet men elkaar nog eens', zei Max. Hij

probeerde zijn ogen op hem te focussen, maar hij stond te dichtbij, het bleven twee dezelfde schrijvers die weigerden in elkaar te vloeien. Alleen omdat hij teveel had gedronken, haalde hij het in zijn hoofd om te vragen: 'Hoe is het toch godsmogelijk, dat iemand een roman bij elkaar kan fantaseren?' 'Ik fantaseer nooit iets', zeiden de twee monden koel. 'Ik herinner het mij. Ik herinner mij dingen, die nooit gebeurd zijn. Net als jij wanneer je mijn roman leest'.' (207)

Wij laten deze laatste zinnen over het mythische schrijverschap voor wat zij zijn. Hier gaat het er om, dat de ik-figuur van de schrijver even uiteenvalt in de Nederlandse schrijver Mulisch en zijn dubbelganger god Thoth en dat de romanfiguur in dronken/-extatische toestand de twee monden ziet van Mulisch en zijn God, die samen 'ik' zeggen.

Zoals de schrijvergod Thoth-Mulisch met een goddelijke ingreep oftewel door kortsluiting te veroorzaken in huize Quist in Den Haag het verhaal in beweging zet, zodat Onno Quist en Max Delius elkaar kunnen ontmoeten en het drama zich verder kan voltrekken, zo treedt de goddelijke schrijver kort voor het einde van het boek nogmaals op, wanneer de letters van licht van de saffieren tafelen zich los maken en met Quinten opgaan in het licht: 'Ik neem hem de zaak uit handen.' (889)

Maar zulk doortastend en eenduidig optreden van de schrijvergod in het verhaal blijft uitzonderlijk. Wat er allemaal gebeurt heeft een innerlijke noodzaak. Trouwens ook al is de schrijvergod hoog in de hemelse hiërarchie, er zijn toch nog functionarissen – of engelen of intelligenties – die boven hem gesteld zijn (243) en die doen wat ze kunnen en moeten doen. Bovendien zegt de ene engel tegen de andere: 'Mensen zijn geen marionetten, ze hebben ook hun eigen wil; eer je het weet zijn ze je ontglipt.' Maar toch, om de beslissende gebeurtenis mogelijk te maken, stuurde ik (Thoth-Mulisch) hem (Onno Quist) uit de heuvels een verdwaalde jonge raaf (678).

De ik-figuur had reeds aan het eind van het eerste deel, geheel volgens de regels van de gnostische mythe de opdracht gegeven:

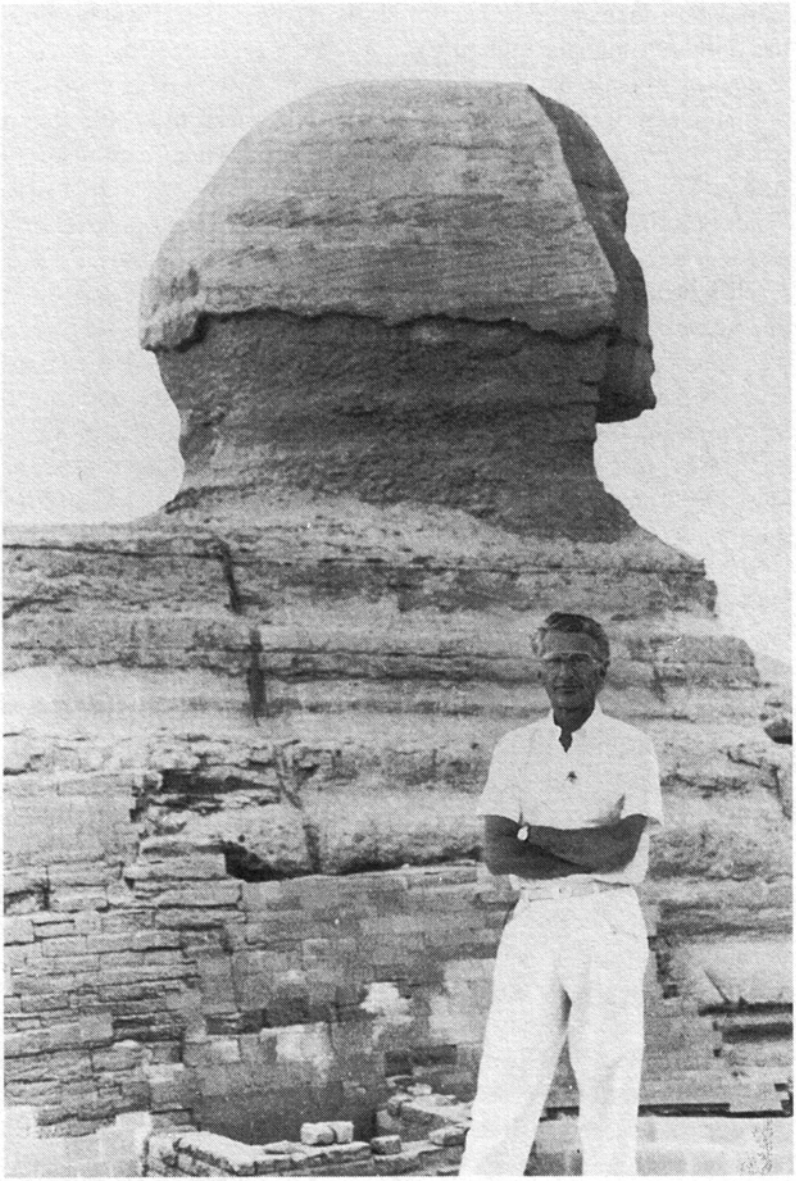

Harry Mulisch

'Op dat moment zei ik – Vonk!, Ja, Jij ... – er is al heel wat geïnvesteerd in het mogelijk maken van jouw vertrek – meer dan je voor je eigen gemoedsrust ooit zult weten en die investering is gedaan omdat je een opdracht mee zult krijgen die alleen jij je zult weten te herinneren. Maar je zult hem je niet herinneren als een herinnering, je zult denken dat het je eigen idee is, een fantastische inval. Want zo min als je hier iets weet van de aarde, zal je op aarde nog iets van deze wereld weten. Alles zul je ervan vergeten ... Maar tegelijk ben jij anders dan de anderen. Alle anderen zijn slapenden die ontwaken moeten: door geloof en kennis. Alleen dan is er voor hen een weg terug.... Jij zult het makkelijker krijgen. Uit technische overwegingen hebben wij tot de VIP-procedure besloten... Vaarwel! Ga! Nu! bezorg ons het testimonium terug! Adieu!' (235-237) Het duurt nog tot bladzijde 424 dat inderdaad de verlosserfiguur Quinten geboren wordt op aarde met de keizersnede uit zijn moeder Ada die in coma is.

De eerdergenoemde kortsluiting dompelt het Haagse huis van de familie Quist (alias Donner) in 'egyptische duisternis' (25). Deze duisternis is hermetisch; elders is sprake van 'de esoterische duisternis van onze Leidse nachten' (393). Het gevolg van de kortsluiting is dat Onno Quist, in wie men wel Hein Donner heeft herkend, het huis verlaat en terwijl hij een lift naar Amsterdam probeert te krijgen Max Delius ontmoet, die wel wat weg heeft van Harry Mulisch: 'Onno diep gebukt, keek in het smalle fanatieke gezicht van Max. Hij deed hem aan een ibis denken, de Egyptische ibis religiosa, met zijn dunne hals en zijn gebogen snavel; er ging iets gevaarlijks van uit als van een bijl' (33). Max Delius wordt dus bij de eerste oogopslag herkend als een hermetische figuur. De ibis was de heilige vogel van Thoth en met de hiëroglief de ibis werd de naam van Thoth geschreven. In het Egyptische dodenboek, het 125ste hoofdstuk dat gaat over het dodengericht waarbij Thoth als griffier fungeert, wordt één van de rechters die over de gestorvene oordelen, aangeroepen als *fenedi*, 'hij met de neus'. Men neemt algemeen aan dat hiermee Thoth bedoeld is zonder dat de naam genoemd is.

De geprononceerde neus van Harry Mulisch is welbekend. In het Amsterdamse uitgaansleven, waarin Hein Donner en Harry Mulisch jarenlang samen optrokken werden zij wel de neus en de reus genoemd...

Het mythische Egypte van Mulisch als beeld van de hemel
Nadat Onno in de groene sportauto van Max is gestapt raken zij in gesprek. Onno, die in de lijn van zijn familie, rechten had gestudeerd blijkt zich uit liefhebberij bezig te houden met talen en oude schriftsystemen, vooral Etruskisch, Max daarentegen doet sterrenkunde. In het gesprek vraagt Max: 'Kun je ook hiëroglyphen lezen?' 'Wat voor hiëroglyphen?' 'Egyptische'. Niks aan. Spreken ook. *Paut neteroe her resch sep senu ini Asar sa Heroe men ab maä kheroe sa Ast auau Asar.* Hetwelk is, overgezet zijnde: 'De paut van de goden verblijden zich over de komst van Osiris' zoon Horus, opgericht in het hart, wiens woord absoluut is, zoon van Isis, erfgenaam van Osiris.' 'Toe maar. Wat betekent *paut*?' 'Ja, dat is nu even moeilijk, vervelend dat je dat vraagt. Volgens de meeste kenners slaat het op de oersubstantie, waarvan de goden zijn gemaakt; maar eigenlijk is het nog ingewikkelder want in het Dodenboek zegt de scheppergod: 'Ik bracht mijzelf voort uit de oersubstantie, die ik maakte.' Maar laat ik je niet vermoeien met zulke archaïsche paradoxen.' (37-38)

Helemaal in het laatste deel van het boek wanneer Onno en Quinten bij de onbeschreven obelisk op het Sint Pieterplein, 'en in het hart van de christenheid' staan, worden de bovenstaande Egyptische woorden nog eens uitgesproken door Onno: 'Quinten keek naar de lange schaduw die de obelisk wierp als een zonnewijzer en toen naar de onbeschreven schachten. 'Er staat niets op. Jij zou er eigenlijk iets op moeten schrijven. Onno vestigde zijn ogen op het gladde graniet, wees met zijn stok naar de top en vervolgens bij elk woord iets lager.' Hij reciteert dan de reeds eerder genoemde Egyptische woorden. Als hij de vertaling wil geven, onderbreekt Quinten hem wijselijk. 'Dat wil ik niet weten. daarvoor klinkt het veel te mooi.' (728) Inderdaad schiet de lezer en hoorder met een vertaling niets op. De Nederlandse vertaling is even onbegrijpelijk en verbor-

gen als de mysterieuze Egyptische klanken. Maar men kan gevoeglijk aannemen dat, als ze tot twee keer toe worden gereciteerd, deze Egyptische woorden van bijzondere betekenis zijn'. Onno kan Egyptische hiërogliefen spreken en hij kan ze ook schrijven. Hiermee wordt de Egyptische wereld van de schrijvergod Thoth opgeroepen.

Nu is de kennis en het inzicht van Onno in de ideale wereld van het oude Egypte onvolkomen. Hierboven werd naverteld, hoe de gnostische verlosserfiguur oftewel 'Vonk' op aarde alle kennis van de hemel vergeten zal zijn. Zo is er ook twijfel aan de Egyptische kennis van Onno. Onno reciteert een brokstuk, een aantal losse woorden uit een verloren droomwereld: Egypte. Toen Quinten nog een klein kind was en nog niet kon spreken – zijn eerste woord was nota bene obelisk – had professor Themaat hem al gewezen op de hiërogliefen op de obelisk bij het Lateraan in Rome:

> 'Zie je al die vogeltjes? Dat zijn egyptische hiërogliefen, die kan jouw vader denk ik lezen, – in elk geval *kon* hij dat, eer hij zijn tijd ging verdoen met politiek.' (478)

Onno vertelt dat hij zichzelf, toen hij elf jaar oud was, in de laatste oorlogswinter de kennis van het Egyptisch had bijgebracht uit een oud Engels leerboekje (38). Mulisch moest Onno – die overigens altijd al een groot talenwonder was – dus al op elfjarige leeftijd vanwege de interne chronologie van zijn roman een Engels boek laten lezen. Mulisch zelf vertelt in zijn boek *De Zuilen van Hercules* dat hij in de oorlogstijd toen hij een jaar of veertien was zijn leraar geschiedenis had gevraagd naar een boek over papyri en hiërogliefen en hij voegt eraan toe 'en nog steeds koop ik ieder boek over het oud-egyptische schrift dat ik te pakken kan krijgen – zonder er veel in te studeren overigens' (14).

Dat Mulisch niet veel of zeer selectief in zijn egyptologische boeken heeft gestudeerd is wel te merken. Maar ook al zou hij of zijn romanheld Onno veel Egyptisch hebben gestudeerd, hij zou nooit hebben kunnen spreken als een oude Egyptenaar. De kennis van de uitspraak van die taal is verloren gegaan. Het hiërogliefenschrift is sinds 1822 ontcijferd en het is thans mogelijk betrouwbare vertalingen van hiëroglifische teksten te geven, maar reciteren kan men deze niet in het Egyptisch, omdat de klinkers in het hiëroglie-

fenschrift niet zijn weergegeven. Egyptologen behelpen zich met een kunstmatige vocalisatie om de woorden uit te kunnen spreken. Een egyptoloog ziet onmiddellijk dat de Egyptische hiërogliefen door Mulisch zijn weergegeven volgens het thans geheel verouderde transcriptie- en vocalisatie-systeem van de Engelse egyptoloog Wallis Budge. Het oude Engelse leerboekje moet dus wel van Wallis Budge zijn. Het is schrijver dezes evenwel niet gelukt dit boek te vinden, waaruit Mulisch of Onno zijn kennis en misschien deze regel heeft geput. Wallis Budge heeft ontzaglijk veel geschreven. Het verhaal gaat dat hij alsmaar schreef en zich nooit de tijd gunde de drukproeven van wat hij geschreven had te lezen en te corrigeren. Maar ook zonder dat Egyptische leerboek zijn de twee keer geciteerde Egyptische woorden wel terug te vinden. Wie enigermate thuis is in de hiëroglifische teksten weet dat deze ontleend zijn aan de hymne aan Osiris, gebeiteld op de stèle van Amonmozes, die in het Louvre te Parijs bewaard wordt. Het mysterieuze woord 'paut' dat Onno aanvankelijk onvertaald laat en in de loop van het gesprek met 'oersubstantie' weergeeft is een foute lezing van de Egyptische hiëroglief die als 'pesedjet' of negental gelezen moet worden. Het is geen erg domme fout; een student in een leesgroep zou de twee hiërogliefen die veel op elkaar lijken verward kunnen hebben en evenzo de egyptoloog Wallis Budge.

Het is net alsof Onno zich er vaag van bewust is dat hij fout zit, want hij zegt dat hij het vervelend vindt dat Max erop door vraagt (38). Ook later in de roman komt Max er haast plagend op terug: "Herinner je je nog wat jij mij ooit hebt verteld over de 'paut' van de goden. Dat van de scheppergod die zichzelf schiep uit zijn schepping?' 'Ik vertel jou nooit meer iets, want je zult het altijd tegen mij gebruiken'.' (88) De vraag van Max naar de 'paut', dat wat tot de oertijd behoort of oersubstantie, is dus hier niet ter zake, tenzij de schrijver Mulisch zijn held Onno met opzet iets fouts laat zeggen, omdat Onno slechts een onvolkomen kennis van Egypte heeft. De verwijzing naar de 'paut' in het dodenboek betreft veeleer 'noen', de modderige oerwateren of oersubstantie. Mulisch heeft het overigens herhaaldelijk over de moddervloed van het occultisme, een term, die hij overneemt van Freud in diens

discussie met Jung.

Een verbeterde, maar een wat minder mysterieus en occult klinkende vertaling van de regel uit de Osirishymne is: 'De negen goden juichen: Welkom Horus zoon van Osiris, standvastige van hart, gerechtvaardigde, zoon van Isis, erfgenaam van Osiris.'

Deze woorden hebben betrekking op de kroning van het goddelijke kind, de zoon van Isis en Osiris, Horus tot koning over Egypte. Horus de goddelijke koning wordt toegejuicht. Het lijkt erop dat Onno dat niet allemaal begrepen heeft en nog minder dat hij verband legt tussen de oud-Egyptische goddelijke koning en zijn zoon Quinten. Pas aan het eind begint het hem te dagen. Maar Onno die Egyptische hiërogliefen niet alleen kon lezen, maar zelfs zou kunnen spreken, wordt het zwijgen opgelegd, de beroerte, die hem treft in de vorm van die steen naar zijn hersens maakt hem sprakeloos. Het mysterie van de hemel blijft onzegbaar en verborgen.

Aan het eind van het boek zegt de ene engel tegen de andere – die beide afsplitsingen van de schrijvergod Thoth-Mulisch lijken te zijn –: 'Stil eens...Ik word geroepen. Ik moet verslag uitbrengen van je verhaal.' De andere engel roept dan – en dat is het teken van de hoop die doet leven: 'Dan doe ik het op eigen houtje! Hoort u mij? Ik laat het er niet bij zitten! Wat verbeelden zij zich wel! Wie denken ze eigenlijk dat ze zijn, die parvenu's! Geef antwoord!'

Literatuur

H. Mulisch, *De Ontdekking van de Hemel* (Amsterdam 1992).

H. Mulisch, *De Zuilen van Hercules* (Amsterdam 1990).

H. Mulisch, *Het Seksuele Bolwerk* (Amsterdam 1973).

F.C. de Rover, *De Weg van het Lachen. Over het oeuvre van Harry Mulisch*, dissertatie (Amsterdam 1987).

F. de Rover, *Harry Mulisch Ontdekt. Over Harry Mulisch en de Ontdekking van de Hemel* (Amsterdam 1995).

P.H. Steenhuis, *Alles is Altijd uit de Bijbel. Schriftuurlijke Verwijzingen in De Ontdekking van de Hemel* (Amsterdam 1995).

W. Haan e.a. (red), *Mulisch en de Wetenschap. Naar Aanleiding van De Ontdekking van de Hemel van Harry Mulisch* (met bijdragen van J.A. Aertsen, J. Donner, W.B. Drees, H. Häring, A. van Harskamp, H.P.J. Kunneman, M. Mathijsen, R. Schouten, C.A. van Swigchem. H. van Woerden en A.C. Zijderveld) (Kampen 1995).